

УДК 398.3

І.А. Швед*д-р філал. навук, праф., праф. каф. беларускага літаратуразнаўства
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна***ВОБРАЗ БУСЛА ЯК ЧЫННІК АРНІТАЛАГІЧНАГА КОДА
БЕЛАРУСКАЙ ТРАДЫЦЫЙНАЙ ДУХОЎНАЙ КУЛЬТУРЫ**

Прадстаўлены некаторыя вынікі навукова-даследчай працы «Зоологический код белорусской традиционной духовной культуры (по записям XIX – нач. XXI вв.)», якая выконваецца па ДПНД «Экономика и гуманитарное развитие белорусского общества» (№ дзяржрэгістрацыі 20160897 ад 13.04.2016). У выніку гісторыка-генетычнага і функцыянальна-семантычнага даследавання вобраза бусла ўстаноўлена, што на фоне агульнай пазітыўнай трактоўкі гэтай птушкі, якая нібыта паходзіць ад чалавека, суаднесены бусла з Боскім пачаткам, нябеснымі стыхіямі, плоднасцю, дэтанараджэннем, дабрабытам, бяспекай, здароўем вызначаецца і негатыўная семантыка гэтага арніталагічнага вобраза ў беларускай традыцыйнай духоўнай культуры.

Уводзіны

Шматлікія даследаванні ў сферы сувязяў традыцыйнай і сучаснай культур грунтоўца на ўсведамленні таго, што апрадмечаныя формы самабытнага духоўнага вопыту мінулага, часткова захаваны сваю арыгінальную існасць, а часткова «пераапрадмечаны», становяцца грунтам новых сінтэзаў і гэтым падтрымліваюць духоўны патэнцыял культуры. Архаічныя ў сваёй аснове сімвалы і коды, рэтранслуючы ператвораны ў каштоўнасныя ідэалы сацыяльна-культурны вопыт, прад'яўляюць кожнаму пакаленню імператывы дзейнасці, спосабы асэнсавання, узнаўлення рэчаіснасці, крытэрыі яе ацэнкі (сенсорнай, сублімаванай, рацыяналістычнай). І такім чынам уздзеіваюць на сучаснае і будучае гэтай рэчаіснасці. Адсюль – абвастрэнне навуковай і грамадскай цікавасці да механізмаў і сродкаў (разгалінаванай сістэмы кодаў) мадэліравання і рэтрансляцыі жыццёва важных, правярanych часам сэнсаў і самабытных формаў беларускай традыцыйнай духоўнай культуры [1].

Неабходнасць вывучэння і захавання духоўных набыткаў нашых продкаў, нераспрацаванасць шырокага кола праблем знакавай арганізацыі свету, адным з галоўных інструментаў якой выступае арніталагічны код, наапаўненне адпаведнага багатага фактычнага матэрыялу, які чакае грунтоўнага сістэмнага вывучэння паводле новых напрацовак у галіне фалькларыстыкі, семіётыкі, этналінгвістыкі, культуралогіі і іншых гуманітарных навук, добрая захаванасць архаічных арніталагічных вобразаў і жывучасць звязаных з імі міфапаэтычных уяўленняў (што выразна адбілася ў розных відах мастацтва), неабходнасць паглыблення разумення агульнаславянскага пласта ўяўленняў пра розныя аспекты светабудовы, зафіксаваных у арніталагічным кодзе, вызначаюць актуальнасць тэмы прапанаванага артыкула. Яго мэта – характарыстыка вобраза бусла як чынніка арніталагічнага кода беларускай традыцыйнай духоўнай культуры.

Пры вырашэнні задач, звязаных з сістэмным аналізам пэўнага вобраза (у тым ліку арніталагічнага) як чынніка кода, яго гісторыка-генетычнае даследаванне павінна дапаўняцца функцыянальна-семантычным. Як паказалі праведзеныя намі даследаванні дэндралагічных, прыродна-ландшафтных, колеравых і іншых вобразаў (як чыннікаў адпаведных кодаў), прадуктыўным з'яўляецца выкарыстанне функцыянальна-семантычнага, структурна-тыпалагічнага і параўнальна-гістарычнага метадаў.

Бусел з'яўляецца адным з самых частотных вобразаў арніталагічнага кода беларускай традыцыйнай духоўнай культуры. У народнай трактоўцы бусел (бацян, буцян, буська) – «святая», «божая», «добрая», «найлепшая», а таму вельмі шанаваная птушка:

«Бусел сьвяты, нельзя яго біць. Астаўся адзін, падбіта крыло. Толькі мясам яго карміла. [Чым сьвяты?] – Ён у Бога самы луччы ад усіх» [2, с. 765].

Паходжанне і іншыя асаблівасці бусла звязваюцца з чалавекам: бусел узнік ад мужчыны, бусліха – ад жанчыны, ці буслы з'явіліся ад чалавека пэўнага полу (часцей мужчыны). Паводле беларускіх легендаў, тыпалагічна блізкіх да класічнага міфа пра скрыню Пандоры, у якой былі схаваны абстрактныя паняцці: няшчасці, хваробы, людскія звады і інш. [3, с. 56]. Бог даў чалавеку мех або два мяхі (ці гаршчок) з гадамі, забараніў туды зазіраць і загадаў ісці на край свету, не азіраючыся і выкінуць усё ў мора (ці раку, возера, балота, яму, «пропасць», пекла, агонь). Але цікаўны чалавек (апостал) парушыў забарону (ці яму цяжка было несці мех, гады яго кусалі), у выніку чаго гады распаўсюдзіліся па зямлі. Бог пакараў непаслухмянага (цікаўнага, нявытрыманага, баязлівага) чалавека тым, што ператварыў яго ў бусла, які павінен ачышчаць зямлю ад змей, вужоў, жаб, насякомых. (У сувязі з «ачышчальнай» функцыяй бусла характэрна вераванне з паўночнай Беларусі, што нават пярэ гэтай птушкі выдаляе блох з хаты [4, с. 647]). Зрэдку Бог загадвае аднесці гадаў не ў ніжні ярус светабудовы, а ў далёкія горы (ці за сем гораў і сем мораў):

«Бог зобрав усю жывнось: усі зьмеі, ужэ, жабы – у мэшок і загадаў човікавы: “Вынэсь эту всю жывнось, этого мышка дэ-ныбудь далёко в горы, коб вони більш сюда нэ п-прыходьлы”. Ну, човік звальыв того мэшка на плэчы і поніс. Нэсэ, нэсэ і думае: “Шо Він такі тяжолэ сюда наклав?”. А з мэшка просыть одын [гад], просыть: “Выпусть, човічэ, выпусть мэнэ!”. Думае: “Ну давай я попробую, подывлюс. Розвяжу мышка і подывлюс, шо вжэ вын так просыть?”. Він онно мышка розв'язав, а тые всі вужы і жабы, і вся жывнось тая – всі повыскаквалы, расповзлыса по всій зэмлі. А Бог бачыв это і прывратыв човіка в бусла. І сказав ёму: “Раз ты Мэнэ нэ послухав, зробыв Мэнэ на врэд, то будэш ты всю жызню онно жабы ловыты і ўжы і гэтым кормытыса”. І превратыв човіка в бусла. І став бусел на зэмлі лэтаты» [5, с. 418–419].

З гэтай легенды вынікае, што бусел, які з'явіўся з чалавека, быў першым прадстаўніком гэтага віду птушак, стаў «на зэмлі лэтаты». Маюцца і іншыя запісы, паводле якіх да здарэння з чалавекам, які зрабіў Богу «на врэд», буслоў на зямлі не існавала, толькі пасля метамарфозы чалавека ў бусла гэтыя птушкі сталі жыць сярод людзей, а таму буслоў грэх крыўдзіць:

«І по цяперашні дзень бусько ходзіць... І жыве срэдзі людзей... І собірае гэтых... [А буська нельга забіваць?] – Не, буська нельга забіваць! І крыўдзіць неможна» [2, с. 595]. «Бог назьбірав вот такіх всякіх насякомых у мех: і жабэй, і вужэй, і, ну, вобшчэ, гадюк. Усёго назьбірав і сказав ёму, шо нэсі і втоні. “Но ты нэ розвязувай, коб ты нэ знав, шо тутака!”. А вон нэс, нэс, нэс – і ніяк нэ вытрывав. Взяв розвязав і погледэв. І вони расповзліса по всём свете, і гэто вони зарэ гэтак і повзают, і людэй полохают. То ёго Бог наказав, шо вон став буслом, і гэто збірае: тые жабы, і гадзюкі, і всё. Гэто ёго Бог наказав, шо вон росустів іх, шо нэ втонів. [Так у бусла чалавечая кроў?] – Вон, бач жэ, і на хоромех жэ. І гаворать так: дэ бусел посэліцца, то тая хата шчаслівая. Ужэ гром нэ вдэрят у тую хату» [5, с. 417].

Разам з тым у большасці тэкстаў этыялагічныя матывы, якія тлумачаць паходжанне асобнага віду птушак, цяжка адрозніць ад матываў ператварэння людзей у пту-

шак, якія ўжо існуюць як від. Цікава, што ў гэтай птушцы працягваюць бачыць чалавека: «Вон жа нэ бусел, вон Іван. Это человек» [5, с. 417].

Матывы паходжання бусла, звычайна ўлучаныя ў тэксты «народной Бібліі», магчыма аб'яднаць у наступныя групы: 1) матывы, што раскрываюць крыніцу паходжання бусла; 2) матывы, што раскрываюць спосабы паходжання бусла; 3) матывы, што раскрываюць паходжанне пэўных асаблівасцяў, прыкмет бусла.

Матывы, што раскрываюць крыніцу паходжання бусла

Легенды, якія маюцца ў нашым распараджэнні, тлумачаць паходжанне бусла з:

– **апостала** Іаана (Івана) (у Слуцкім і Мазырскім паветах – Антона):

«Ідэм по ягоды, ззады за намы бусэнь – по-нашому аіст, ідэ. Маты ўглядайця: “Ой, Іван, а чого ты за намы спэшыш?” А мы з сэстрою разом крочымо за ёю. “Які ж то Іван? Шо ты такое, мамо, гаворыш?” “А я вам скажу, чого він Іван”. Когда-то Бог отпраывив... Можэ, я вжэ забулася, вона сказала – апостола Івана – на такую гору нэсты два мэшка з собою. “Гляды! Ідэш туды, на тую гору, нэ открывай і нэ дывыся ні в коем случае, шо в тых мэшках”. Ніс той Іван, ніс – тяжко-тяжко. Господі, думае, шо ж там такое? Чым мэнэ Господь Бог наградыв таким тяжкім, шо я ньяк нэ могу до тэі горы дойти? Открыв одного мэшка, открыв другого мэшка, а з ёго всё, шо там було, да й враз і разбіглося по зэмлі. А тое всё было, шо бусэнь зараз убывае. І ёму Бог в наказаніе кажэ: “Раз ты нэ вытрымав Мого наказа, раз ты нэ дошов до горы, нэ до ніс тое, шо Я тобі казав, будэш всю жызынь жыты, і тое всё собыраты, і нэ дасы рады собыраты, то есть: жабы, лягушкі, змеі всякі, – всякое гадство”. І вот апостол Іван став буснэм і всё ходыть і всё тое всю жызынь собырае і ньяк нэ можэ собраты» [5, с. 419]; «Я могу расказаты, чому бусла Іванко назвалы. Шо як посла потопа Бог усёй тварі, якая на землі була, у той Ноев ковчег [даў] по паре. І як уже после потопа стала появлятьсця суша, [Бог сказаў апосталу]: “Да і яе выпусты, только в мешкі нэ заглядай”. Вын забрав в мэшкі, тое гадство всякое в мэшок, і дав апостоловы Івановы кінуты. А той ніс, ніс і тяжко ему стало. І думае: “А шо ж тут такое, дай я загляну”. Заглянув, а вон тут із мэшка, і через его... І Вын [Бог] ёго в бусня прэвратів: “Ты будэш вот это всё собэраты всю жызынь, і твоі дыты!”» (ФА); Ляплёўка, Брэсцкі р-н);*

– **знахара:**

«Ну, гаварылі, што гэта самае, раньшэ дужа многа змей вялося і вот адзін знахар знаў, што ж гэта нада ўсіх сабраць, ён сабраў у мяшок і нёс, я вот яны сталі тацьцяца, сталі яго кусаць, сталі яго грысці, гэтыя ўсе змеі і лягушкі і ўсе, і ён не ўцярапеў... А Бог сказаў: “Раз ты знахар, сабяры, ты ўмеіш іх сабіраць”. Ён мяшок паставіў, яны ўсе спаўзаліся, усе к яму ішлі, ішлі. І вот ён нёс-нёс гэты мяшок, не мог ён выцерпіць, і ён упусціў гэты мяшок, і пайшлі яны поўзаць, гэтыя змеі і лягушкі, і усе. І Бог так зробіў, што сабірай жа ты сам цяпер, і зробіў знахара буслам, і штоб ён іх сабіраў» [6, ч. 1, с. 30];

– **першых людзей – Адама і Евы:**

«[Бог Адама і Еву] накараў, спуціў іх на землю. І назьбіраў Бог два мяхі гадства ўсякага – вужэ і ўсе пазьбіраў. І [даў] два мяхі, і сказаў ім не разьвязваць, пілнаваць. А яны пайцярасаваліся палядзец, што тамака. Разьвязалі. Як разьвязалі, так тыя ву-

*ФА – Фальклорна-этнаграфічны архіў фальклорна-краязнаўчай лабараторыі Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна

жэ і жабы ўсе пайшлі. Вужоў не было б, калі б яны не развязаў і пусьцілі. І Бог Еву зрабіў бусьліхаю, а Адаму буслам. І сказаў: “Зьбірайця”» [7, с. 354];

– **мужчыны і жанчыны (мужа і жонкі), якія збіралі па загадзе Бога жывёл у каўчэг Ноя:**

«Некалі быў патоп. Можжа быў, можжа ня быў. Дзелалі нейкі каўчэг. А Бог паслаў туды два чалавекі. Сказаў: “Забярыця ўсякіх насякомых па пары, штоб ён і яна!” Сабралі два мяшкі і паставілі. І паставілі гэтыя мяшкі. А там і змеі, і лягушкі, і камары, і мошкі, і ўсякія мандавошкі. І сказалі этаму: “Нясіця на каўчаг”. А прышлі другія і кажучь: “А што тут у гэтых мішках? Усё шавеліцца. А што несці?” Яны тады ўзялі і тыя мяшкі развязаў, а гэтыя вужакі як павыпаўзалі ўсе. Спужаліся яны і ўцікаць. А Бог сказаў: “Вот цяпер вы і будзіця буцінамі”. Эта таго чалавека, яго і яе, здзелаў буцінамі» [6, ч. 1, с. 28];

– **мужчыны ці жанчыны (бабы):**

«Бог сатварыў чалавека і ўсялякую твар: лягушкаў, зьмей... Але іх так распла-дзілася многа, што было надта шмат. Тады Ён сказаў чалавеку: “Сабяры ў мяшок і занясі, патані іх, бо іх надта шмат ужо. Толькі не глядзі. Не аткрывай мяшок, і нясі ў балота”. Ну, чалавек ішоў, ішоў... А як дайшоў да таго балота, яму цяжка несці было, і думае: пагляжу я, што тут ёсьць такое. Як аткрыў – яны ўсе і выпрыгнулі. І сказаў Бог: “Вот цяпер будзеш усё жыццё іх сабіраць. Сколькі жыць будзеш на гэтым сьвеце, так будзеш і сабіраць”. І стаў ён бацяном, гэты чалавек, і стаў сабіраць іх: во гэтых гадзюк, жаб». – «А я-то чуўшы, што баба. Баба несла, несла, і паглядзець пацікавілася, і ўсіх выпусьціла. А яны на ўвесь сьвет паляцелі». – «Ну вядома, баба! Бабы заўсягда цікаўныя. Яна і ўвядзя, але мусі пашчупаць. Вот зайдзіця ў маг’азін, так яна муся хоць непатрэбнае, але гэту шмотку пашчупае. Я так думаю, што баба [буцяном зрабілася]» [7, с. 354];

– **добрага даверлівага чалавека (яго спакушальнік стаў катом):**

«У нас расказвалі, што пазьбіраў Бог усё на сьвеце ў мяшок і не было б нічога цяпер: ні мышэй, ні жаб, нічога. А папрасіў чалавека – харошы чалавек быў: “Нясі і нікому не паказвай, нікому не гавары. І занясі зь мяшком і кінь у возера”. Ну, ён нёс, нёс, аж які-то чалавек выйшаў наўстрэчу і кажэ: “Што ты нясеш?”. Той кажэ: “А я сам ня знаю, што я нясу”. – “А як гэто ты нясеш і не знаеш, што ты нясеш?” – “А мне Бог прыказаў, каб я не паглядаў туды, каб занёс і кінуў у рэчку”. – “Эй, ты што! Давай паглядзім. Як гэто, каб не ведаць, што ты нясеш?” Ён узяў, той мяшок развязаў, а там усё было ў мяшку: і жаба, і мыш, і крыса, і гадзюка, і вужэ... І як ён развязаў, яны ўсе выскачылі і паразьбягаліся. Ён тады кажэ: “Што ты мне нарабіў, што мне нарабіў! Міне Бог за гэто накажа”. – “А ты не бойся, ніхто знаць не будзе”. Ну, Бог і ўзнаў. І сказаў: “Ты не паслухаў Майго паслушэнства, і Я цябе за гэта накажу на ўсю жысьць. Будзеш зьбіраць усю жысьць вот жабы”. А тога другога зрабіў катом, што сказаў развязаць гэтаго мяшок, каб лавіў мышы» [7, с. 355];

– **шляхціца;**

– **мужыка;**

– **праклятага маткай сына:**

«Я чула пра бусла, што гэта ён пракляты. Пракляла матка сына. І гэта ў яго і ногі две, як у чалавека. І яна пракляла: “Каб ты буслам стаў!” І ён гэта так за тое» [7, с. 356];

– **душы чалавека.**

У легенды пра паходжанне бусла можа пранікаць матыў процістаяння Бога і чорта, падмовы чалавека чортам – уладаром усялякай пошкудзі. А. Сержпутоўскі падае наступны тэкст:

«Кажуць, што Бог даў чалавеку ў гаршчочку насенне ўсялякаго гнюса, гадаў да тое плягі, што нас есь, да й вялеў укінуць у воду. Як чалавек нёс, дак чорт падмовіў яго развязаць горшчык да паглядзець, што там такое. Чалавек развязаў, а аттуль папаўзла й паляцела ўсялякая пошкудзь. Хаць Бог абярнуў таго чалавека ў бусла да вялеў яму збіраць гадаў да жаб, але ён ужэ нічога не парадзіў, бо гнюс і ўсялякая пошкудзь разышлася па ўсяму свету. От з тае пары чорт і камандуе гэстаю пошкудзью да й насылае яе на людзей й на жыўёло» [8, с. 59].

Паводле сучасных фіксацый, «спакушальнікам» можа быць як д’ябал, так і чалавек:

«Як начыноўся сьвет і тады Бог сабраў усё гадство і кажса [чалавеку]: “У раку ўкінь, анно ў мяшок не палядай”. А гэта ўсё было па рацэ. Нясе ён на плечах, а нейкі выйшаў і кажса: “Што ты нясеш, чалавеча?” А той кажса: “Я сам ня знаю, што я нясу”. – “А чаму ня знаеш, што нясеш? Давай палянем у мяшок”. – “Але Бог казаў, што ў мяшок палядаць няможна”. – “А Бог бачыць не будзе, давай палянем”. Як палянулі ў мяшок і разьбеглася ўсё гэто гадство, пусты мяшок астаўся. Тады Бог пытаецца: “Есьлі ты распусціў, то ты да сьмерці і сабіраць будзеш”. І доў яму доўгія ногі, дзьобу, і ён сабірае цяпер. Буслы старыя і маладыя растуць і ўсё сабіраюць і будуць сабіраць да канца сьвету. [А той, хто падгаварыў паглядзець у мяшок, то чалавек быў або не чалавек?]. – Гаварылі, што чалавек (Такія Сідорык, 1937 г.н.). – Гэта быў дзьвал, каб распусьціць, каб людзей занішчаў» (Марыя Сідорык, 1924 г.н.) [7, с. 354–355].

Метамарфоза чалавека ў птушку выступае формай кары чалавека за асабісты грэх і ў шэрагу іншых сюжэтаў. Так, у Ваўкавыскім павеце бусел – гэта паводле паходжаньня чалавек, які лякаў Бога з-пад моста, у Полацкім павеце – гаспадар, які карміў работнікаў жабамі. У Гродзенскай губерні буслы – душы людзей, якія пакутуюць за свае грахі [4, с. 648–649]. Цікава, што Бог можа пакідаць шанец чалавеку, ператворанаму ў бусла, вярнуць свой чалавечы выгляд пры ўмове, што вінаваты ліквідуе наступствы свайго граху – зьзяра ўсіх гадаў:

«От бусел, гэто так было. Быв Бог на зямле. І вся гэта вот нечысь повзала: і гады, і вужэ, і комары етые... Ну ўсё, Богу надоело. Бог позвав мужыка і кажса: “Вот тебе мешок, несі яго. І нясі яго, і ў рэчку ўкінь”. Ну Іван жэ ж пошов. Взяв на плечы, несе і думае: “А што ж гэто мне Бог дав? Это ж, навроно, неко золото”. Да думае: “Як жа ж я донесу до рэчкі, я обязацельно побачу. Ну і ў рэчкі схавая, Бог жа ж не будзе бачыць, гэта ўсё”. Вон пошов до рэчкі, розвязуе, а там: і комарэ, і мошкі, і гадзюкі, і вужы, і жабы – ну, ўсё гэто. І ўсё гэто роспоўзлось. І! Думае Іван: “Шо ж я буду рабіць?” Ідзе, до хаты прышов. А Бог кажса: “Ну шо, вкінув?” – “Вкінув!» – “Всё?” – “Всё!”. Прошло пару дней, Бог бачыць – всё повзае. Всё повзае, всё назад распозлось. А! Прышов: “Ты гэто вкінув? Ты нічога не вкінув! От я тебе зроблю такою птушкою, і ты будзеш по жызьні зьбіраць. І пока не соберёш гэто всё – не будзеш чловеком. І раз – Іван пэраврацівся в буська. Носа зробів ёму довгого, ногі довгіе, і всё ходзіць клюе. І ляціць бусько да людзей, бо вон жа ж з чловека зробівса. А собраць жа ж не можа за всю жызьню. І не собрав, і так і остався буськом» [5, с. 417].

У варыянце легенды Бог адразу гаворыць, што ператворыны ў птушку чалавек не зможа пазбіраць гадаў, як у гісторыі пра патоп:

«І бусел – эта чалавек. Яго называюць Іван. Патоп буў. Так Ён, Бог, браў усяго па пары: і жабаў, і вужоў, і ўсяго-ўсяго па пары, так? А Іван узяў і выпусьціў тых жаб.

От Ён і назваў яго Іван і сказаў: “Усю жызьню будзеш зьбіраць жабак і не пазьбіраеш”. От ён, бедны, ходзіць, ходзіць...” [2, с. 543].

Гэты аповед, акрамя ўсяго, цікавы і тым, што сведчыць пра адсутнасць буслоў у Ноевым каўчэгу. Паводле шэрагу іншых запісаў, буслоў таксама не было ў Ноевым каўчэгу, іх Бог зрабіў з чалавека пасля патопу, прыкладам:

«Бусла не, не брав [на каўчэг]. Эта Бог зробіў потым бусла з чалавека. Вужакі ўсе палавіў, шоб не было вужэй, да й в мэшок, да звязаў і сказаў: “Нэсі в море і втопі”. А вон понёс, да хочэцца пабачыць, шо таке? Розвязаў, а тые вужы поразьбягаліса. То вон сказаў: “Ты будзь буслом і лові іх”» [2, с. 543].

Па другой версіі, бусел існаваў як від да патопу і быў вінаваты ў пашырэнні гадаў па ўсёй зямлі, бо не праглынуў змяю, а панес яе жывой:

«Эта мама раскавала пра змей, што быў патоп, і тады іх жа ўсякага зверу ўзялі ў каўчэг, і бусла, і ўсё. Чаго ён (бусел) усіх есь? Ён жа і жаб, усіх возьмець, і змей. І вот, як яны там вываліліся з каўчэга цэлы мяшок, і ён ухапіў змяю. І яе не праглануў, а ўхапіў жывую, панёс, і сталі змеі размнажацца. І бусел іх во есь, больш жа ніхто ня есь. Я і сама відзіла, як ён яе б'ець аб зямлю, а яна круціцца, а тады во тут у яго шавеліцца» [6, ч. 2, с. 26].

Натуральна, што бусел, які паходзіць ад чалавека, мае ўласнае імя: «Зовуть – бусько, дэколы – бусёк. А чясом по йменню зовуть – то Ёван, Іван» [9, с. 370].

У лакальных версіях імя чалавека, які быў ператвораны ў бусла, вар'іруе. Звычайна за птушкай надалей замацоўваецца гэтае імя: Іван, Васіль, Рыгор, Яша, Сцяпан, Адам, Кузьма, Якім, Якуб(а), Мікіта, Сімон, Герасім, Антон. Прыкладам:

«[Бусел] эта Герасім. От яму Бог даў мяшок, напхаў і лягушак, і этых вужэй, шоб ён нёс і не аглядываўся, куда-то ўжо вукінуў у пекла. А яму ж іңярэсна. Ён астанавіўся і выкінуў іх, і паглядзеў, развязаў мяшок. І яны пашлі, хто куды. І яго Бог зрабіў Герасімам, буслам. І ён от усю жызьнь сабірае. [А казалі, што бусла забіваць нельга?]. – Да, нельга. Ну ён з чалавека» [2, с. 594]; «Бог позьбірав этыя всякія був – поскудство этое позьбірав, вужакі этыя всякія. Позьбірав у мэшок да і дав, як той зваўса ўжэ... Якуба вродзе чі як зваўса... Да дав ёму цэлы мяшок, шоб занёс вон і кінуў в пропасць, того мэшка. Только шоб вон ёго не глядзев, шо в мэшку. Дав: “Ідзі, не озірайса, і не розвязавай, і нідэ не глядзі этого мэшка. І занэсы в пропасць там неку. Шоб пропало этое всэ”. А вон захоцев: шо ж там шэвеліт так у том мэшку? Вон розвязаў, а всё чысто повтэкало з того мэшка... А ты чалавек, шо нёс этого мэшка, зробывса буслом. Вот. І вот он збірае свой век этое поскудство, шо вон россыпав. Бусэл, это казалі, тэй самы, шо мэшка нёс. Якуб чі як вон. Да зробіўса буслом. Дав ногі такія, дзюбу таку, шоб этого збірав свой век» [2, с. 593].

З іншага боку, вобраз бусла ўзнікае ў сістэме «птушыных» прозвішчаў, мянушак людзей: «[Якія ў вас мянушкі былі тут?] – Были... Уже этых людей нет, но... Боцёнок. Он живет возле болота здесь у нас, а там аисты. А по-деревенски “буслы, боцёны”. Ну и как-то – Боцён, Боцён» (ФА; Зводы, Брэсцкі р-н).

Матывы, што раскрываюць спосабы паходжаньня бусла

У пераважнай большасці тэкстаў паходжанне бусла тлумачыцца паводле прыцыпу метамарфоз, ператварэнняў чалавека. Парушэнне забароны, непаслухмянства, слабасць, бязлівасць, нешанаванне Бога чалавекам караюцца ў форме ператварэння вінаватага ў птушку. Гэта звычайна адбываецца па волі Бога, які «пэрэкынуў» людзей у буслоў, «здзелаў» птушкамі, «даў» ім доўгія ногі і дзюбу, прыкладам:

«Бог сабраў такіх насякомых, і мух, і клопоў, там усякіх казюрак і ў мяшок завязаў. Нясі, – гаворыць, – на тоя места, дзе яму казалі. А ён што – нёс, нёс. А тады захацеў, каб паглядзець, каго ж ён нясець. Мяшок атвязаў, а мушына – пырх. Вот ён кінуў мяшок, ні завязаў, за мушынай пабег. Каб улавіць. А к гэтаму ўрэмя ўсе распаўзліся. Вот ні было б у нас ні вужак, ні жаб, нічога. А так сталі і клопы, і ўсялякія мухі, і казюркі. Бог яго заставіў... Буцяном здзелаў і сказаў: сабірай» [6, ч. 1, с. 28]; «А буськів, знайш, іх нільзя забываты, бо гэто ж чоловік. Він став буськом, бо колысь, ек многа всякіх гадыв было на зымлі, Бог собрав іх у горшэчок і прыніс, отдав чоловіковы, шоб заніс іх і кынув в болото. Сказав, шоб ны открывав, бо накажэ ёго. Чоловік послухав, лёг спаты. А ў ёго була жінка, і вэльмэ ж любопытна. Вона подпільновала ек він заснув і рышыла заглянуты, одкрыла – а воны ек попруть оттуда, вона ек закрычыть... Мужык вскочыв, а божэ ж мій, давай іх собыраты, а воны расповзаюця. Бог побачыв і кажэ: “Я ж тобі казав ны открываты. А за тое, шо ны послухав, ты і твоя жінка будытэ іх собыраты, пока усі ны позбыраетэ”. Так і пырыкынув іх у буслыв. А шо чоловік був у білому споднёму і чорный світы, шо накынув, так і зробывся: грудына біла, а спына чорна» (ФА; Трыліскі, Іванаўскі р-н).

У некаторых выпадках падкрэслівацца, што Бог адразу ведаў, што чалавек не паслухаецца Яго:

«Як свет пачынаўся, даў Бог мяшок Сцяпану і кажэць: “Нясі мяшок, утані ў вяду, каб не распаўзаўся ніхто”. Сцяпан панёс, а ня церпіцца яму, атышоўся. А Бог астаўся, знаў, што будзець. А Сцяпан як развязаў – і змеі ўсякія, і казаяўкі ўцяклі. А Бог: “Я ж казаў не развязывай. А пусціў, дык сабірай увесь век”. Сцяпан і прывращаўся ў буціна» [6, ч. 1, с. 28–29].

Прыведзены тэкст характэрны, сярод іншага, тым, што актуалізуе ідэю тоеснасці слова Бога ўчынку (ідэал дзейснага слова выразна прадстаўлены ў Бібліі). Вымаўленае Богам («А пусціў, дык сабірай увесь век») скіравана ў будучыню, мае фізічныя, прадметныя наступствы. Намеры Бога ўвасабляюцца ў сам момант Яго маўлення, падчас вымаўлення «Сцяпан і прывращаўся ў буціна». Поводле гэтага прынцыпу будуюцца шматлікія наратывы пра з’яўленне бусла ад чалавека.

Матывы, якія раскрываюць паходжанне пэўных асаблівасцяў, прыкмет бусла

Спецыфіка паводзінаў і знешняга выгляду буслоў часта выводзіцца з роднасці з чалавекам, «адчалавечага» паходжання. Так, лічаць, што буслы маюць душу, клякочуць, як галосіць і ўзносіць да неба малітвы пра пакаянне грэшніка, належаць да хрысціянскай веры [4, с. 650], жывуць каля людзей:

«[Бог сказаў]: “Г вот будзіш збіраць усю жыць, хадзіць, гэтых казьявк усякіх, жаб”, вот ён і ходзіць. А чаму ж ён ня плодзіцца нідзе, ён толькі ж каля дамоў плодзіцца. Гэта точная праўда» [6, ч. 1, с. 29]. Бусла хаваюць накшталт чалавека-хрысціяніна: «У нас токі што, так хаваюць гэтага бацяна, крыж зробяць, нясуць» [7, с. 356].

Буслы збіраюцца разам і спраўляюць вяселлі. Кожная сямейная пара манагамная, неразлучная, прывязаная да дзяцей; у выпадку смерці аднаго з пары другі па сваёй волі ідзе на смерць услед за ім. Калі буслы адлятаюць у вырай, то пакідаюць слабых птушак і тых, якія засталіся без пары. А калі яны вяртаюцца і бачаць, што такая птушка перазімавала, забіваюць [4, с. 650]. Між тым сваімі пакутамі пакінуты зімаваць «грэшны» бусел можа заслужыць «прашчэньне»: «Бусла аднаго на ахвяру пакідаюць. Старыя людзі гаварылі так, што каторы правініцца ў іх бусел, яны тога за наказаньне пакідаюць на зіму аднаго. Выжыве ён – тада яго прымаюць к сабе апяць. Есьлі не выжыве –

значыць, яму наказаньне. І вот у нас тожа там за мосьцікам, дзе мы во Купала атмячалі, да Новага году ён сядзеў. Днём дзе-та ўляціць, а як вечар – прылятаў. А потым куда ён дзеўся? Калі адбудзе наказаньне, яму ўжэ пращэньне есьць» [7, с. 531].

Утварэнне буслінай пары апісваецца ў тэрмінах «жаніцьбы навекі»:

«Есьлі бацяніха прападзе, бацян далей ужо не ажэніцца. Ён ужо не нойдзе сабе. У нас за лета забіла провад бацяна. Мусі, бацяніцу забіла, жонку гэту. А ён гады тры ляціць на гэнае мейсца і сядзіць. Усе бацяны маюць гняздо, а ён прыляціць да нашай цёткі там і сядзіць, і сядзіць, і сядзіць. І тады ходзя па сенажаці. Адзін, як аблудны. І бацяніца не найдзе пары» [7, с. 530].

Бусел можа пакончыць сабой з рэўнасці, з распачы з-за разбуранага гнязда, знішчаных яек, пагібелі партнёра, прыкладам:

«У Старых Герніках вёўся бусел на ліне. І яго бусьліха сядзела на яйках. А бусел дзе-та быў адхіліўся. Прыляцелі два буслы і ськінулі бусьліху, каторая сядзела, і ськінулі яе яйка. І потым гэты бусел, з каторым яна жыла ў пары, узняўся высока ў неба і так стралой апусьціўся, збіў гэту бусьліху, забіў яе, ськінуў на землю. І потым зноў узняўся ў неба высока і сам упоў у землю і на месцы разьбіўся разам зь ёю» [7, с. 531].

У іншым апаведзе падбіты бусел, які перазімаваў у хаце, скача ў печ, бо «ў яго пары не было»:

«Дык вы знаеце, што буцян. Падбілі буцяна, астаўся эты буцян. Эта лічна ў мяне эты буцян быў. Астаўся, гляжу – кульгаіць. Я яго ўзяла, этага буцяна. Эта ж яшчэ даўно было, даўно. І мы этага буцяна, адгарадзілі яму ў хаце. Ён, эты буцян, выйдзец, пад'есць, і пашоў абратна. Як мяне за язык пацягнула! Эта да Блажавешчання, эта пра буцяноў праўду гавораць: “Хоць снегам падаўлюся, а да Блажавешчання я яўлюся”. Я кажу мужыку свайму, Паўлу: “Ай-яй-яй-яй-яй, чалавечак мой, буцяні прыляцелі!” А гэты буцян падняўся, печ затапілася, падняўся, ножкі склаў вот так ў кучачку – прыг! – у печ і згарэў. Яны ж усе парамі, а ў яго пары не было» [6, ч. 2, с. 326].

Такія паводзіны бусла могуць тлумачыцца боязнню вярнуўшыхся з выраю птушак і разам з тым ганарыстасцю-ўпартасцю бусла-адзіночкі – «не паддаўся»:

«Расказвалі старыя, як кідаюць бацяна [зімаваць]. Ну так у дварах забіраюць этага бацяна і тамака трымаюць яго. А як ужо вясной, пражыў усю зіму, учуў, што бацяны прыляцелі, так печ палілі... А ён баяўся, што яго заб'юць, так у печ даўся, ў агонь, і згарэў, не паддаўся» [7, с. 530].

Самку, якую буслы западозрылі ў шлюбнай здрадзе, судзяць публічна і забіваюць. Аб псіхічнай персаніфікацыі, звязанай з уяўленнямі пра паходжанне бусла ад чалавека, сведчыць наступны запіс з Бярозаўскага раёна:

«Был случай в Спорово, тоже сделали буслы гнездо на сарае, а дед думает: возьму я в это гнездо положу гусиное яйцо, да пусть он выведет мне. Он положил, когда никого не было, потом прилетели. И что-то бусел с этой буслихой начали драться. Оказывается, он начал её ревновать. Чего? Потому что они несут по 3–4 яйца, и яйца гусиные же отличаются от аистовых. И, короче, он начал ревновать, что она нагуляла это яйцо, и он её дзёбал, дзёбал. И она, бедная, поднялась высоко и упала сразу и разбилась. И то тоже было этому деду, что яйцо положил!» (ФА).

Матыў падкладвання гусіных яек у буслінае гняздо пашыраны і ў іншых мясцовасцях Беларусі, у прыватнасці, на Полаччыне:

«А яшчэ як прайшэсцьвіе раскажу, эта ж дзеці зробілі, то ўжо то грэх, нільзя. Гняздо было ў нас. Буцянова. А яны ўзялі, яйцо гусінае ўзнялі туды і палажылі ў гэта гняздо. Буцяніха вывела, вывела этых – этага гусянёнка і свайго буцянёнка. Як наля-

целі буцяны, як жа білі этую буцяніху – яна ў вакне відаць у нас во так во, як гэтыя во дрэвы. Як жа яе білі этую буцяніху! Этая буцяніха паднялася, скінулі буцяны й свайго дзяцёнка, этага буцяна, і гэтага гусянёнка скінулі. А яна паднялася вісока-вісока і разбілася над гняздом» [6, ч. 2, с. 326].

Такімі тэкстамі сцвярджаецца катэгарычная забарона ўмешвацца ў зладжанае жыццё буслінай пары, парушэнне гэтай забароны трактуецца як грэх, за які чалавек караецца: «И то тоже было этому деду, что яйцо положил».

Даволі распаўсюджаным з'яўляецца згаданы вышэй матыў кары бусла за правіннасць: яго не забірае чарада ў вырай. «Правіннасць» бусла можа заключацца ў парушэнні забароны склёўваць зерне: параўнаем ганьбаванне бусла з матывам паядання жыта: «Мікіта найіўся жыта, // На...раў мукою, // Развёў рукою» [5, с. 420]. У дзіцячых заклічках абыгрываецца матыў «трэба пабіць буслянят, якія знаходзяцца ў жыце» (разам з тым пашыраны веснавыя заклічкі, у якіх гучыць зварот да бусла як падацеля жыта). Характэрным у сувязі са сказаным з'яўляецца запіс з Гродзенскага Панямоння:

«От их сколько е, а приходзіць ужэ ім адлятаць, і як ён адзін зярня каторы зьеў – яго пакідаюць. Яго не возьмуць ужэ. І я ўжо колькі раз бачыла, калі да цэрквы іду: буслы адляцелі, а адзін ходзіць. Бо яму толькі гадство зьбіраць, а зярняці нельга есьці. А як пажнуць жыто, то ён можа і зьесьці. А яны ўжо знаюць, і зьбяруцца ўсе, я разоў колькі бачыла: адзін чорны ходзіць, ходзіць, іх зьбірае, а аднаго пакінуць» [7, с. 530].

Гэты тэкст цікавы таксама ўказаннем на тое, што ў буслінай чарады маецца ваяжак, і маркіраваны ён адметным колерам – чорным. Падобныя ўяўленні пра іерархію ў бусліным свеце, вылучанасць менавіта чорнага бусла зафіксаваныя і ў іншых рэгіёнах Беларусі, у прыватнасці, у Брэсцкім Палессі:

«[А чаму адзін бусел застаецца на зіму?] – Хворы. Вони ж пэрэд гэтым сабыраюця. Як тогда вжэ на отлёт, вони табунамы ходять. Нэ одын, нэ два, мніго-мніго ііх сабырэця. Вот когда косэш, очэнь інтэресно за іімы наблюдаты в это врёмя. І вот всё нэма, нэма, нэма, вони всё ходять, ходять, сабырають... Аж лэтыть чорны бусэнь. Вони становяця в круг. І вот чорны бусэнь ходыть по гэтому кругу. А вони всі головы вныз дзюбою. Походыв, походыв – клянув одного. Той выйшов. Тыі всі головы поднялы, позаклыкалы і оп'ять головы вныз. І вот він обышов тры разы, скілька клянув, стылька выйшло, і астальныі ўжэ всі довольныі, вжэ вони клыкэчуть, головы ввэрх позадыралы, і вжэ вони сабыраюця. А тыі, шчо клянув, остаюця. А тыі вжэ, шчо нормально, полытілы всі за іім. [А тыя, што асталіся?] – Ну, всё, вони пропадають. Нэ, нэ пэрэзымуеш ііх. Нас когда-то свяшчэннік, то нэ на мойій пам'яті, то мама моя росказувала, шчо пэрэзымував... пару буслов, о, ну, так думаетэ шчо? Вэсноу ііх забылы, колы прылытілы буслы» [5, с. 587].

Можа спецыяльна падкрэслівацца, што «чорный бусько – вожак буськыв, вын по ііх прылітае» [9, с. 371]. Трэба адзначыць, што «важакоў-цароў» маюць таксама некаторыя іншыя птушкі і жывёлы, як вораны, ваўкі, змеі. Дарэчы, як і адносна буслоў, у дачыненні змей пашырана ўяўленне пра тое, што змяю, якая «саграшыла» (укусіла чалавека), таксама не забіраюць у вырай, а пакідаюць на смерць.

З чалавечым паходжаннем бусла можа быць звязана прымеркаванасць яго прылёту да дня Аляксея чалавека Божага (17/30 сакавіка), у прыватнасці, у Цэнтральным Палессі. У гэтых уяўленнях, як і шматлікіх іншых, бусел збліжаецца з жоравам: «Кажуць, на Аляксея (30 сакавіка) журавель прыляцеў ці бусько» [10, с. 406]. У Ваўкавыскім павеце адлёт буслоў таксама тлумачыцца іх паходжаннем ад чалавека: калі снег пакрые зямлю, яны не змогуць збіраць свае пазногці, якія яны выкідвалі, калі былі лю-

дзьмі [4, с. 657]. На Піншчыне з адлётам буслоў звязваюць з'яўленне на небе Млечнага шляху – «буськовай дарогі» [4, с. 650]; «Воссіяне неяк казалі на тую дорожку. Навэць, бывало, кажуть: буські летят, отлетают по этой дорожке. Оно свеіт ноччу» [5, с. 588]; «[А вот у вас калі ноччу відаць такі млечны шлях? Як у вас яго называлі?] – Буслы адлятаюць – як дарога буслава. Буслы, гусі ляцяць. Дарога, відаць. І етыя казалі, што бусліная дарога буслам наказвае бусліны шлях, куды ім ляцець» [5, с. 589].

Колеры афарбоўкі бусла аднавядаюць колерам традыцыйнага беларускага адзення. Паводле запісанага А. Сержпутоўскім тэксту, калі мужык, які павінен быў выкінуць гаршчок з гадамі, заснуў, яго жонка адкрыла пасудзіну, «а адтуль і выскачылі ўселякіе гадзюкі, яшчаркі й жабы. Спалохалася баба, нарабіла крыку. Праханіўся чалавек да так босы, у белай сарочцэ, толькі накінуўшы на плечы чорную світу, давай збіраць тую нечысь. Збіраў, збіраў – нічога не зробіць. Але ось прыходзіць Бог і кажэ тым людзям: “Вы выпусцілі гадаў, вы й збірайце іх”. І абярнуў Бог тых людзей у буськоў. Ходзяць з тае пары на балоце босые, з чырвонымі нагамі, у белых сарочках і чорных світах буські да й збіраюць усякую нечысь. Ены й стараютца жыць бліжэ к сваім братам – людзям, знаюць, што іх, як братаў, людзі не будуць біць. От адкуль узеліса буслы» [11, с. 49–50]. Дарэчы, як локус чырвоныя ногі (боты) і балота вызначаюць бусла ў загадках тыпу «Хто ў чырвоных ботах ходзіць на балоце?» (ФА; Рэчкі, Івацэвіцкі р-н).

Паводле іншых легендаў, чорна-белая афарбоўка бусла звязана з вопраткай шляхціча, у якога адна штаніна белая, а іншая чорная, ці з торбай у чалавека за плячыма [4, с. 649]. Могуць таксама згадвацца чорныя штаны і белая сарочка:

«Эта Бог даў мяшок мух (чалавеку). Дзяржы крэпка, не развязвай. Бог зрабіў гэта. А яму хацелася паглядзець. Вот і даў яму Бог штаны чорныя – крылля, а гэта белая – рубашка. Ходзіць і збіраіць іх на балоту. Жаб гэтых» [6, ч. 1, с. 29].

У матывах паходжаньня бусла ад бабы згадваецца чорная спадніца і белая сарочка:

«Калісьці мне баба казалі, што бацян да палавіна белы, ат палавіна чорны. Бог сабраў усё гэтае ў ворак: ну жужлу якую, зьмяі, жабы каторыя, – і даў бабе нясьці. Сказаў: “Толькі не аглядывайся і не развязуй ні за што!” А баба ж, знаеце, якая цікавая. Яна ж не выдзержала. Панясла, і давай жа ўжо паглядзіць. І як развязала еты ворак і выпусціла ўсё назад. Так Бог зазваўся і яе переўраціў у бацяна. Вот за тое яна ходзя і жабы гэтыя сабірае, і жукі, і зьмяю можэць бацян задушыць. [А чаго бусел чорны напалову?] – А яна была ў чорнай спадніцэ і ў белай кофце. Так ён і астаўся. Так [бабця] казала: “Не будзь цікавая! Бо будзеш, як бацян, хадзіць пабіраць усё”. Баба ж была цікавая, так відзіш, цяпер перавярнуў Бог у бацяна і ходзя сабірае і жаб, і ўсяго» [7, с. 354].

У Мастоўскім раёне афарбоўка чорнага бусла ўспрымаецца як жалобнае ці манашаскае адзенне. Трактоўка беллага і чорнага колераў можа звязвацца з дваістай прыродай бусла – чалавек, але грэшны перад Богам [4, с. 649].

Чырвоная дзюба бусла можа ўспрымацца як знак таго, што яму стала брыдка, калі Бог пакараў яго за непаслухмянства:

«Бог даў буслу мяшок: “Нясі за сем гор і за сем рэк і ўкінеш там да прапасьці”. А той бусел – дзе ж ён будзе нясьці! Бачыць, што там нешта варушыцца. Сядзе, паўзіраецца, бачыць – цэлы мех той варушыцца. А лёгкі [мех], як пярэна. І не выдзяржаў. Трэба ж развязаць, палядзець, што. Развязаў. А там начало ўсё гадства вылазіць... І Бог сказаў: “Будзе гэта тваім пажыўленьнем. Раз ты не паслухаў Мяне, не выпалніў Майго прыказаньня, будзе гэта тваім пажыўленьнем. Ты будзеш яго есьці”. І бусел зачырванеўся, яму брыдка стала. А Бог і кажа: “Гэты румянец будзеш насіць назаўшы”».

[Так таму ў бусла дзюба чырвоная?] – Ага. І ногі. Маленькі, як уродзіцца – сівенькія. А як падрасце – [чырванюць]» [7, с. 356].

Гэты тэкст вызначаецца сярод іншых тым, што тлумачыць не паходжанне бусла ад чалавека, а прычыны таго, чаму непаслухмяная Богу птушка (якой прыпісаны чалавечыя характарыстыкі: цікаўнасць, пачырваненне пры перажыванні моцных эмоцый) стала есці гадаў і чаму яна мае чырвоную дзюбу. Паводле іншага тлумачэння, чырвоная дзюба бусла – вынік таго, што калі ён быў чалавекам, хтосьці яго «застыдаў»:

«Чула такэ. Сыдыць бабы і кажуть: “Бусэнь, бусэнь, а чого ныз в ніго такей чырвоны?” Это с чіловіка... Ішов він, і хтось ёго застыдаў... І от с того чоловіка бусэнь зробыся! Так гаворять. І называлы яго Мікіта... І тэпэрэка як ходыць по болоту, то гаворять: Мікіта найівся жыта”» [5, с. 420].

Паводле іншых легендаў, раззлаваны Бог можа пабіць вінаватага палкаю, адсябаць яго прутам ці галавешчай, ад чаго ў бусла застаюцца чорныя плямы на крылах, чорныя спіна і хвост, а па нагах і носе цячэ кроў, таму дзюба і ногі птушкі чырвоныя:

«Бог будзе біць палкаю, што ён не паслухаў. Вот чорна ў яго, счарнела спіна. Бог сабраў усіх: і гадзюкі, і мышы ў адзін мяшок і завязаў, і даў чалавеку: “Ідзі, ды не глядзі! Да ўтані ў раку, каб не было ў нас”. А ён думае: “Што ж Ты мне даў?” І распусціў. І Бог зрабіў яго буслам. “Будзеш ты цэлы век хадзіць і збіраць”» [5, с. 419–420]; «Ну, бусел, бусел жа, кажуць, з чалавека. Гэта ж даўней гаварылі, як Бог дзяліў усё, і яму сабраў усіх гэтых жаб, казьявак, усіх, і даў гэтаму чалавеку занесці. Габрусь, яго звалі Габрусь. А цяпер яго завуць Бацяном. І ён панёс у возера ўтаніць ці што, а ён панёс і вытрас, і пусціў гэта ўсё. І ён [Бог] яму, кажуць, галавешкай па задніцы, у яго чорны хвост, за гэта» [6, с. 29]; «Як став бусько с чоловіка. Булы позбіраны – всякэ паскуство: гадынне, жабы, яшчыркы шэ шо такое. І всэ в мышок. Був такый чоловік – Іван. Быг ёго любыв. І Быг поклыкав до сыбэ Ёвана, дав ёму гэтого мышка і сказаў, шоб одніс ёго на край світа і закопав, і шоб ны розвязаваў, ны дывывсь, шо там такое. Быг ны сказаў Ивановы, шо в мышковы. Заніс Іван того мышка на край світа, выкопав яму. І ны выдыржав – розвязаў. Оно крышычку-крышычку розвязаў, думаў, шо одним гоком зырну да й зав’яжу, ныц ны встіе с того мышка вылызты. Алэ всэ тое паскуство зразу ж такы выхватылось з мышка і порозлазылось. Іван подумав: обману Бога, скажу, шо закопав мышка. Прышов Іван до Бога, а Быг пытае, чы закопав мышка, нэбысь ны знае. А Быг всэ знав. Іван кажэ, шо закопав. І тут Бог на ёго: “А, от який ты, я тобі вірыв, а ты ны то шо ны зробыв так, як я казав, а шэ й обмануты мынэ хотів!” І вжэ був, був того Ёвана, найбыльш по срацы (по задовы), по носу і по ногах. То срака аж чорна стала (зад аж чорный став), а ногы й ныс – чырвоны, бо по йіх кров тыла. І зробыв з Івана буська. І наказав ёму і ёго поколіннёвы паскуство збыраты. І збырае бусько тое паскуство, йісьць ёго. Алэ бусько – с чоловіка, то він ны можэ буты быз людэй, сілыцьця коло людэй» [9, с. 370].

У сюжэтах пра Ноеў каўчэг чырвоны колер ног бусла асацыюецца з крывёй загінуўшых падчас патопу людзей:

«А мы ўжо Ноевы. Ён быў дастойны ў Бога чалавек, ён быў очэнь дастоен, што Бог яму сказаў, што будзе потоп, сорака дней і начэй будзе ліць дошч, увесь свет патоне. Ну, вот сказаў, што вот, здэлай каўчога. І ён жа ж патом, кагда ўціх дошч, ужэ ж ён стаў выпускаць пціц. Выпусціў адну пару – тая не прыляцела. Другую – тая не прыляцела. А тады і бусла выпусціў. А бусел прыляцеў з краснымі нагамі, ужэ па калена ў крыві. Вот паэтаму ён ходзіць, і ў яго красныя ногі. [А што за кроў была?] – Чалавечаская. Людзі ж пагіблі, увесь свет пагіб. Усе пагіблі, толькі асталіся тыя, хто быў

у каўчогу. І вот бусел як выйшаў, так прыйшоў на калена ў крыві. Ён тады і сказаў: “Значыць, ужэ вада спадае”. А патам ішчэ пусьціў, і толькі ўжэ ў гразі прыйшлі каторыя пціцы. І пайшоў сьвет ужэ» [2, с. 544].

Традыцыйнае мысленне адзначае падабенства лап (ног, пальцаў, пазногцяў) бусла і чалавека, ды трактуе гэты факт як пацверджанне «адчалавечага» паходжаньня птушкі:

«Гавораць, Бог хадзіў на зямлі. І сабраў усіх – і вужоў, усю эту... І яму даў у мяшок: “Ідзі і ўтані эты мяшок”. І чалавек ня выдзержаў, узяў і развязаў. А як развязаў – так і пусьціў на сьвету эту во. Дык Бог яму так сказаў: “Будзеш ты ўсё ўрэмя на балоту хадзіць і жаб і ўсіх этых лавіць”. Вот гавораць. А я бачыла бусла нежывога, дык у яго лапы такія, як у нас рукі. І ногці такія, усё» [2, с. 594]; «Што ён (Бог) сабраў у мяшок усякіх казьяк там, і вужак... Сабіраець во цяпер, ходзіць. А буцян – эта чалавек. А яго ж ногі – пяць пальцаў. Гаворуць, Бог пасабіраў у мяшок і вужак, усіх там дрэнных і завязаў. “І не глядзі, – гаворыць, – нясі іх і ўтані”. А чалавеку ж не цярпелася. А яму ж захацелася развязаць мех. Развязаў. А яны ўсе і распаўзліся. Вот цяпер яго Бог ператварыў у буцяна і сказаў: “Сабірай!”» [6, ч. 1, с. 29].

Як указвалася вышэй, у некаторых тэкстах увага можа акцэнтавацца на адметнасці бусліных лап і дзюбы, прыстасаваных для збірання гадаў:

«Ну, росказвалы, шо ніколы Буг пасабіраў гэтого всёго і зав’язав у мышок: там і лягушкі, яшчэрыцы... І дав чулувіку: “На гэтого мышка, занысы куда-то, но не розв’язвай ёго”. І вон нысэ, а воны ж там шэвеляцца, воны шэвеляцца. І вон не выдзержав, як розв’язав, а воны – хто куды як розбегліся! Вот Буг зробів ёго на двух ногах довых, з довыю дзюбыю – і ходы, збырай» (ФА; Перасудавічы, Бярозаўскі р-н).

Практычна любыя з прыведзеных сюжэтных аповедаў пра паходжанне бусла ад чалавека могуць актуалізавацца з мэтай сцвярджэння/пацвярджэння забароны шкодзіць гэтым птушкам. Матывіроўка святасці бусла і забароны яго крыўдзіць можа быць і такой:

«Да, бусла забіваць няможна. Ён як святы. Дажэ неяк, гаварылі, праважаў Матку Боскую. Матка Боская ехала на моры і бусел разам з ей, вот няможна» [6, ч. 1, с. 30].

Стаўшы птушкай, бусел селіцца побач з чалавекам, на стрэхах хат, ходзіць за земляробамі па полі, спрыяе людзям. Паўсюдна на Беларусі лічыцца, што жылое гняздо бусла на даху дома з’яўляецца шчаслівай прыкметай. Калі ж буслы не вярнуліся на весну ў сваё гняздо, то на той сядзібе неўзабаве нехта памрэ [10, с. 234].

«Если буслы селятся на доме – это счастье. А если покидают дом – это уже к несчастью» (ФА; Ляплёўка, Брэсцкі р-н); «Як бусел на хаце гняздо робить, то харашо» (ФА; Здзітава, Бярозўскі р-н); «Очень к счастью, если буслы селяцца на дом. Говорят, птицу нельзя трогать» (ФА; Белаазерск, Бярозаўскі р-н); «Кулы бусён зробіць гняздо на хаты, то будэ дустаток у сям’і» (ФА; Кустын, Брэсцкі р-н).

Пабачаны ў сне бусел таксама вяшчуе дабрабыт: «Бусла (бацяна) – дабрабыт. Наогул, буйных птушак бачыць – добры сон, а дробных – блага» [12, с. 431].

Нездарма вяскоўцы гняздо для бусла ўладкоўваюць на хаце, гумне, дрэве, слупе ля жылля. «Дачыненні чалавека і бусла – прыклад гарманічнага суіснавання чалавека і дзікай прыроды, якая становіцца свойскай: чалавек дапамагаў буслу будаваць гняздо, ахвяруючы дзеля гэтага старыя колы, бароны, кладучы туды кавалкі жалеза, медзі. За гэта бусел магільным чынам засцерагаў жыллё ад пажару або папярэджаў, што жылло спаліць пярун» [3, с. 56]. Паводле сучасных запісаў, «дзе бусел зробіць буслоўку, там пажару не будзе» (ФА; Гошчава, Івацэвіцкі р-н); «Того гнезда нэ можна розбыраты, диткі. Нэ можна. Гэто ніколы в нас гаворылы старыі бабы, я помню. Еслі бусэнь зробіць на хаті гнездо, в тую хату пэрун нэ вдарыць, гром, молнія. І ійі нэ можна скі-

даты, бо нэ повэзэ в сэмні, як скінэш гнездо» (ФА; Спорава, Бярозаўскі р-н); «Ну, бусла ў сёлах шануюць. Кажуць, дзе бусел вядзецца, дак там перуна ня бойся – спасенне добрае. А як гэта, я ўжо не знаю. Бог яго знае» [5, с. 587]; «[Дзе бусел гнездо] зробіў, то туды гром не будзе біці» [5, с. 588].

Лічыцца, што буслянка ахоўвае хату ад маланкі і пажару ўвогуле, ад граду, спрыяе прыбытку ў гаспадарцы. Ад перуна раілася хавацца пад дрэва з буслянкай, бо ў такое дрэва ніколі не ўдарыць маланка. Калі буслы прадчуваюць, што ў хату трапіць маланка, адбудзецца пажар, то пакідаюць хату і пераносяць птушанят [Валодзіна Бусел]. Калі бусел пакідае хату, як ужо адзначалася, чакаюць смерці яе жыхароў:

«Вот, значыт, адно врэмя... Гэта шэяты пяты год... Над хлявом [буслы] вялісь. А патам яны не прыляцелі. І свёкар кажа: “У нашай хаце будзец, мусі, някая ўжо бяда. Можэ, я памру”, – кажа. І точна, не прыляцелі буслы, той год у марце месяцэ, дваццаць васьмога марта умер свёкар, патам трыццаць первага ацябра разбіўся ў мужа брат, самы младшы, трыццаць сем лет”. Цікава, што калі чорная паласа ў жыцці сям’і праходзіць, буслы вяртаюцца: “І вот гэтыя беды як прайшлі, апяць пасяліліся буслы і жывуць да сёх пор. Дзе буслы вядуцца, там шчаслівая хата”» [7, с. 531].

Калі буслоў часта трывожыць, яны пакінуць гнездо:

«У нас соседка, рядышком со мной дом, и буслы где-то в том году построили там гнездо, на столбу. Но я когда-то слышала, помню, мне отец говорил, он-то уже умер лет 5 назад, но он рассказывал, шо буслы когда селятсся, их нельзя тревожить, потому что они улетают. Я в это не верила, но у нас на столбе, когда-то прилетели буслы в том году, весной. Они построили гнездо, тут эта соседка (а они гадили на забор, бетонный этот) и соседка всё время там ходила, убирала, потом клеёнку настелила и шелестело всё. И эти буслы, шо вы думаете, родились маленькие детки, и она там шелестела и они там улетели, забрали детей и улетели» (ФА; Спорава, Бярозаўскі р-н).

У апаведзе пра вясковую «вядзьмарку» знішчэнне ёю буслінага гнязда ставіцца ў адзін шэраг з іншымі доказами яе «не-(без-)чалавечасці»:

«По ночоx мы нэ можэм спаты, бо вуна выходыць с хаты і вые, як вовк, а то шэ іначый рычыць, як тая звіруга, на всю вуколыцю. Мало того, бырэ якуюсь жылізяку і стукае ею уб выдро. Кулы люды з вокон наблюдалы за гэтым всім, то давалыся дыву, бо була вуна зусім голая, без удэжсы, а над гулувою як будто рій нейкіх пчл чы мух... А буслоў... Вуна ж сначала палкію згоняла тых буслоў, была йіх, кляла, а потым взяла пылу і спылыла дэрыво зусім. Вуна нікога ны любыть, удгоняя і кутыв, і субак – усё жывое» (ФА; Чэрск, Брэсцкі р-н).

Шкодзіць буслам, асабліва забіваць іх, ужываць у ежу – вялікі грэх, карай за які можа быць хвароба, слепата, смерць вінаватага, яго дзяцей, немагчымасць працягу роду:

«Калі скіне хто-небудзь бусла гнездо, то ў том месце чы сяле будуць дзеці ўміраць» [10, с. 236]; «Хто разбурыць буслянку і асабліва заб’е буслянятаў, той накліча на сябе і на свой дом шмат няшчасцяў, між якімі могуць быць і пажары, і смерці» [10, с. 236]; «[А казалі, што калі гнездо разарыці, то можа адпомсціць?] – Ну таке ў нас гаворілі. Одін разорыў, той осьлеп, другому тожэ такое што-то случілось» [5, с. 588].

У аповедах пра бусліную помсту можа актуалізавацца матыў сувязі гэтых птушак з хтанічнымі водамі, гадамі. Так, лічаць, што пакрыўджаны бусел можа занячысціць калодзеж, кінуўшы ў яго гадзюку [3, с. 56], ці нанасіць вужоў у хлеў:

«Грэх вялікі бусловае гнездо раскідаць. Ён можа вужоў нанасіць у хлеў. Нас радзіцелі, бабы нашы, дзяды, навучылі нас, што ета грэх – раскідаць гнездо, дак мы ўжо і дзяцей вучым і ўнукаў» [2, с. 765].

Увогуле ў семіятызацыі бусла матыў яго сувязі з гадамі (крайне адмоўна ацэненымі, нячыстымі жывёламі) з'яўляецца адным з вызначальных. Гады, якіх да смерці павінен збіраць бусел, называюцца сатаной:

«Кауць, шо бусько – чалавек. Яго забіваць не можна, грэх. Бо Ён, Бог, гэту сатану: вужэй, жабу... да гэту ўсю брыдасць пазбіраў, [ці] загадаў – да нехта ж пазбіраў, да ў мяшок, да ў мяшок, да ў мяшок... А мо закамандаваў, то яны і самі паўзлі – то ж Бог! Да... угэ загадаў некатараму чалавеку, шо ты занясеш... у рэку кінеш. А гэты чалавек нёс, нёс гэтаго мяшка і раздумаўса: “Шо ж я к рацэ прынёс? Прынёс да самае ракі, а не знаю, шо. Я развяжу да зірну”. А як развязаў – яны ўцякаць із мяшка, уцякаць, а ён барджэй зав'язваць, а іх жа ж і ўцякло! А [чалавек] думаў, шо Бог жэ ж не ведацьме. І ён: “Ну, уцяклі, чорць яго бяры тые! – а гэтыя, [астатнія], укінуў”. А Бог каэ: “А, так ты не ўсцярог, да назад распусціў, дак ты застанесса буськам, і будзеш усю жызню збіраць жабаў, вужэй – это твае харчэ. Ты будзеш збіраць да смерці”. То эта е, праўда» [5, с. 418].

Але найчасцей сярод розных пакаранняў людзей, якія зрабілі шкоду буслам, называецца пажар ад перуна: *«Если разбурить гнездо бусла, что на доме, то дом спалит перун»* (ФА; Сялец, Івацэвіцкі р-н). Пакрыўджаны бусел сам адпомсціць тым, што прынясе галавешку і падпаліць негасцінную сялібу (ФА; Вялікая Турна, Камянецкі р-н).

«Нельзя рушыць бусліныя гнёзды, таму што бусел берёт костёр, як шо горіт, бярэ головеньку, веточку і её несёт, поджыгае хаты» (ФА; Кабёлка, Брэсцкі р-н). *«А я так чула гэтак расказвалі. Вёўся бусел, а не хацелі людзі, каб ён вёўся на хаце ці кала хаты. Знаеце, як вядзецца бусел, там і гразна, і ўсё. І яны ўзялі, спаролі тое, што ён зрабіў гнездо, і ськінулі, прагналі аттуда. А казалі, дзе-та ў полі пасьвілі пастухі і клалі агонь. І той бусел узёў галавешку і прынёс, і сунуў таму чалавеку ў стрэху. Тады саламяныя стрэхі былі. І, кажучь, спаліў хату»* [7, с. 531].

У сувязі з «вогненнай парадыгмай» вобраз бусла характэрныя матывы выкрэсвання агню, падкурвання, якія прысутнічаюць у заклічках, звернутых да гэтай птушкі:

«Иван, ўкраши нам агню!» [4, с. 664]; *«А мы, тые разы ў дэтстве, гаворым: “Дзядзько Кузьма, дай люльку пакурыць!” – разоў сколькі крыкнем, а тады так о нагою, ета нам інцярэсна: дае нам люльку пакурыць. На балоце жылі, так звалі дзядзьком»* [2, с. 594].

У гэтым кантэксте паказальная жытомірская легенда пра курыльшчыка, якога Бог ператварыў у бусла [4, с. 664]. Найчасцей бусел звязаны з перуном, нябесным агнём:

«Што ўжо само на сабе важна, бусел усведамляецца менавіта як носьбіт нябеснага агню, як распарадчык і ахоўца яго, як апякун над іншымі нябеснымі стыхіямі, да прыкладу над ветрам» [3, с. 56].

У Пінскім Палессі жнеі просяць бусла: *«Иванько, Иванько, зашли нам трохи витру, бо не здюжим жаты»* [4, с. 665].

Сувязь бусла з нябеснай сферай светабудовы ўскосна выявілася ў заклічках, скіраваных да гэтай птушкі з мэтай даведацца пра надвор'е: *«Бусел, бусел лети через колоду, расскажи нам про погоду»*. І сачылі за палётам птушкі: *«Летит по кругу – хорошая погода»* (ФА; г. Іванава); *«Колы лытыць бусёл, трэба сказаты: “Бусёл-колодэць, шчо завтра будэ? Дожь чы погода? Раз, два, тры, лыты”*. *Колы крыллямы нэ замашэ, то погода будэ добра»* (ФА; Атрамечавы, Брэсцкі р-н). Дзятва, убачыўшы ў небе бусла, крычыць яму: *«Бусел-калода, што заўтра будзе – дождж ці пагода?»*. Калі той працягвае палёт, нерухома разгарнуўшы крылы, значыць, будзе пагода, а калі бусел пачынае махаць крыламі, то трэба неўзабаве чакаць дажджу [13, с. 204].

Надзвычай часта бусел фігуруе ў метэаралагічных прыкметах: «*Колы бусёл у гнызді клокочыць, то погода добра будэ*» (ФА; Астрямечава, Брэсцкі р-н); «*Як бусэнь нэсэ в дзюбовэ розочку, полінцэ – будэ погода, тепло, а як нэсэ сіна чы гэтай... травы – будэ холод. Як бусэнь на комэн устанэ на одной нозі, тожэ холод будэ*» (ФА; Споравя, Бярозаўскі р-н); «*Як бацян шукае жабаў на полю, то будзе дождж*» [13, с. 203]; «*Як буслы часта і доўга шлякочуць, то будзе слота*» [13, с. 204]. Калі бусел нясе ў дзюбе смецце, то будзе дождж (ФА; Альшаны, Столінскі р-н), а калі «жыруе» на балоце, то пагода [13, с. 203]. «*Калі бусел шукае ежы на полі, а после сядзе на плоце, то будзе ад дажджу столькі вады, што, хадзіўшы, будзе ногі паднімаць амаль не так высока, як той плот, а як жа сядзе ў жніва на капе, то глядзі, што і копы пагніюць. Калі бусел шукае корму на балотах і мокрадзях – гэта паказвае на пагоду, а калі на полі – дождж*» [13, с. 204]. Калі буслы садзяцца на полі – будзе доўгі дождж [13, с. 204], а калі, апісваючы ў паветры колы, падымаюцца ўсё вышэй – будзе пагода [13, с. 204]. Калі ў нейкі дзень буслы не адлятаюць далёка ад гнязда, а трымаюцца паблізу – у той дзень трэба чакаць непагадзі [13, с. 204]. Перад надыходам халадоў буслы звычайна трымаюцца на гумнах і агародах [13, с. 204]. Калі бусел сядзіць на крыжы, то трэба чакаць «дажджлівых часоў» [13, с. 204]. Перад яснай пагодай буслы лятаюць кругамі вакол сваіх гнёздаў [13, с. 204]. Па паводзінах буслоў рабілі і доўгатэрміновыя прагнозы. Так, калі ўлетку буслы часта збіраліся ў статкі і кружыліся, то чакалі, што наступная восень будзе халодная і непагодлівая [13, с. 205].

Назіралі таксама за прылётам буслоў вясной. У шэрагу мясцовасцяў лічаць, што бусел прылятае разам з ластаўкамі або з жоравамі, кулікамі, драздамі: «Пасля жаваранкаў паяўляюцца пліскі, затым на 10–12 тыдні ад Каляд прылятаюць вадзяныя птушкі, дзікія качкі і гусі... Потым прылятаюць буслы, жураўлі, кулікі, зяблікі, дразды і іншыя, пасля 15 тыдняў ад Каляд» [13, с. 124]. Як і ў дачыненні да першага прылёту зязюлі, ластаўкі і некаторых іншых птушак, шмат прыкмет звязана з прылётам бусла. Прымеркаваныя да пэўных каляндарных свят прылёт (Благавешчанне – «*Хоць снегам падаўлюся, а да Благавешчання я яўлюся*» [6, ч. 2, с. 326]; дзень св. Іосіфа – 19 сакавіка) і адлёт буслоў (парэмія «*На Спас – полэтыць буські од нас*» – ФА; Моталь, Іванаўскі р-н) улучаюцца ў сістэму «доўгатэрміновых» народных прадказанняў надвор'я і, адпаведна, ураджаю. Па раннім або познім **прылёце буслоў** мяркуюць аб прыходзе вясны і ўраджаі льну: «*Як прыляталі яшчэ перад Благавешчаннем, значыць эта к ранней вясне, после Благавешчання – к позняй*» (ФА; Тальмінавічы, Ляхавіцкі р-н); «*Калі буслы прылятуць раней, лён будэ добры*» (ФА; Мачулішчы, Камянецкі р-н). У Жыткавіцкім раёне Гомельскай вобласці першы бусел, пабачаны стаячым, можа прадказваць высокі лён: «*будэ лён стаяць*» [4, с. 652]. Адлёт буслоў праецыраваўся на ранні альбо позні надыход наступных сезонаў – зімы і вясны: «*Калі перад Спасам буслы (за тыжджэнь) станут адлятаты, то зіма будэ рано і з марозам, а вясна – цёплая*» (ФА; Мачулішчы, Камянецкі р-н). Ранні адлёт птушак у вырай, асабліва адлёт буслоў каля Спаса, азначае хуткі надыход халадоў і суровую зіму, а пасля яе – цёплую вясну [10, с. 519], ранні ці позні адлёт буслоў – на раннюю ці познюю зіму [13, с. 205]. Буслы на зіму адлятаюць высока – пратрывае доўгая пагода [13, с. 205]. Увагу звярталі і на знешні выгляд прыляцеўшых буслоў: «*Калі буслы прылятаюць увесну брудныя і прамоклыя, то лета будзе дажджлівае, калі ж вернуцца сухія і худыя, то будзе сухое лета. Таму што поры года з'яўляюцца гэтаксама, як і птаства з далёкіх краін*» [13, с. 203]. Глядзелі таксама, які будзе год: калі бусел скіне з гнязда яйка – добры год, хлеба купіш за яйка, калі птушаня – блягі, неўраджайны, хлеба не купіш і за дзіця [3, с. 56]. «*Бусел як на голад – выкіне*

бусьяляня, а на ўраджай – то яйко» [7, с. 531]; «Неколі тут клуня стояла, то тут куб-ло робылі. Штыры птушкі высэдьвалы. Однэ воны выкідалі, альбо ейца, альбо тэ птэшэнятко выкінут. Кажуть, ейцо – то нічэго, а як птушэнятко – будэ голодны год» (ФА; Іванаўскі р-н).

Пры першай сустрэчы з буслам, як і пры першым каванні зязюлі, рэкамендуецца мець пры сабе грошы. У Кобрынскім раёне грошы ў кішэні ў гэтым выпадку абяцаюць багацце, ключы – вялікі дастатак, а пустая кішэня – страту [4, с. 652]. Пабачыць першага бусла ў палёце прадказвае шчасце, лёгкасць, хуткасць, здароўе, дабрабыт:

«Як бачыш, бусел ляціць, то будзеш лёгка бегаць, а як сядзіць, угледзіш, то кепска» [5, с. 588]; «[Шо як пэршы раз пубачыш буська?] – Як ходзячого буська пэршы раз пубачыш, ходзячого, то ны будыш пальцюв збываты, а як лытячого, то будыш пальці збываты» [9, с. 369]; «Калі бусел ляцеў, значыць ты будзеш лёгка цэлы год: будзе здароўе, будзе быстра бегаць, хадзіць, а, еслі будзе седзячы, значыць будзеш тожа такі больш спакойны, павольны» (ФА; Тальмінавічы, Ляхавіцкі р-н); «Як вэсною ўбачыш пэршы раз бусла як стоіт, чы ходзіць по полі, то будут болецці ногі ў гэтым году, а як обачыш которы леціт, то будэ легко ходзіці, як летаці» (ФА; Міхнавічы, Бярозаўскі р-н); «Калі вясной убачыш першага бусла лятучага, то будзеш шмыткім, а як сідзячага – то наадварот» (ФА; Вялікая Турна, Камянецкі р-н).

Нярэдка бусел (птушыная пара) становіцца вяшчуном вяселля, сямейнага дабрабыту: «Як обачыш бусла ў гнэздзе, то до добраго сямейнага жыцця» (ФА; Міхнавічы, Бярозаўскі р-н); «Як першы раз відзіш бусла (дзяўчына), як ён ляціць з вырая вясной, у пары, значыць будзе пара, замуж выйдзе і парэнь харошы будзе, еслі адзін, значыць будзеш адзінокім» (ФА; Тальмінавічы, Ляхавіцкі р-н). Калі першы раз у новым годзе (пасля зімы) убачыш двух буслоў, будзеш у пары, калі ж убачыш бусла, які стаіць на адной назе ці з перабітым крылом – у годзе будзеш хварэць (ФА; Пажэжын, Мала-рыцкі р-н). «Як бусел ляціць, да дзеўка шчэ маладая, да, кажса, як пабачыць, што два буслы ляцяць, значыць, у етым гаду замуж пойдзе. А як ужсо аднаго – значыць, ня пойдзе. А як ужсо у нашым возрасце і пабачыш, як бусел ляціць, значыць, яшчэ будзеш бегаць нагамі, ногі ня будуць балець. А як сядзіць на месце, ай, кажса, сядзіць на месце – то і сам будзеш сядзець» [2, с. 765].

З прыведзенымі ўяўленнямі пра важнасць першай у годзе сустрэчы чалавека з прыляцеўшым буслам звязаны разнастайныя рытуальныя акты, скіраваныя на забеспячэнне ў наступным годзе здароўя, ураджаю, дабрабыту. Калі бачылі першага бусла, маглі прыгаворваць: «На ціхае лета, на буйнае жыта, а нам на здароўе». У Віцебскай губерні каб ногі не балелі – беглі ўслед за буслам, а на Піншчыне – куляліся. У Гомельскай вобласці пры гэтым гаварылі: «Надзелі, Божэ (бусечко), здароўем!» ці прыхіляліся да дуба са словамі: «Бусько-бэрэзіна, коб не балела сэрэдына» [4, с. 653]. У Віленскім павеце завязвалі на хустцы вузел, які давалі развязаць хвораму на ліхаманку [4, с. 654].

У Магілёўскім павеце з прылётам буслоў дзяўчаты сустракалі вясну – пачыналі спяваць вяснянкі на дахах хат. У заходнім беларускім Палессі на Звеставанне да прылёту бусла выпякаюць хлябцы з выявай нагі бусла (галёпы) [4, с. 654–655]. «Діты клыкалы на Блавішчынне. Пыклы йім галёпу, борону, сырпа. Вгору пуднымэ і клычэ, наставыть вгору» [9, с. 370]. «Возьмы борону з тіста, такую галёпу, сырпа, і крычялы: “Бусько, бусько, на тобі борону, дай мыні жыта сторону! Бусько, бусько, на тобі сырпа, дый мыні жыта снопа!” І так о звалы буська вжэ. І вжэ гэта – галёпу, такая бы рука, і клыкалы: “Бусько, бусько, на тобі галёпу, а дай мыні жыта копу!” (гэто копа – шэйсят снопов)» (ФА; Перасудавічы, Бярозаўскі р-н). «Маты робыла хлябцы і часта-

вала малых дзяцей, у выглядзе бараны (хлопчыкам), сярпа, буславых лапак (дзяўчынкам). Носылі іх у кішэні, а як побачаць бусня, крычалі: “Бусён, бусён, на тубі лапкы, а нам здуров’е. Шоб жыто родыло, шоб пшаньця була на всякую долю, шоб было йіі вволю і тому бідному каліке, шо нэ можэ сам зрубывты”» (ФА; Кустын, Брэсцкі р-н). «Семантыка вобразы бусла перадусім выяўляецца з кола вераванняў, звязаных з прылётам гэтай птушкі на Звеставанне (Благавешчанне). Дзеянне з рытуальным печывам, прысвечаным буслу, і суправаджальныя заклічкі дэманструюць судачыненне яго з вышэйшай сакральнай істотай, якая забяспечвае ўраджайнасць на зямлі» [3, с. 56].

Паводле народных уяўленняў, бусел з’яўляецца медыятарам паміж чалавечым і нечалавечым светам і **падацелем не толькі ўраджаю, але і дзяцей**, якія ўспрымаюцца як падарунак чалавеку з боку прыродна-касмічнага свету. Дасення актуалізуюцца ў якасці жартоўных формулы кшталту «дзяцей прыносіць бусел»; так дзецям тлумачылі факт іх з’яўлення на свет.

«[А як у вас тлумачылі дзецям, адкуль яны з’явіліся?] – Ну, бусынь прыніс, у комын кынуў, кажуть, такіы замазаныы був, помылы ёго – і став чыстынькый» (ФА; Яромічы, Кобрынскі р-н); «Ну, дэтем гаворылы, шо вот я тэбэ нашла ў капусце, а тэбэ нашла ў лісы, а тэбэ аіст прынес, а тэбэ там... Ну, о так о гаворылы – у капусце, у лісы, а то аіст прынес» (ФА; Залессе, Пінскі р-н); «[Казалі], нашлы в капусте чы буська прынес» (ФА; Ляхавічы, Іванаўскі р-н).

Зафіксаваны ўяўленні пра тое, што птушка можа прынесці дзяцей у адказ на адрасаваную ёй просьбу: «Колы добрэ бусла попросыты, то вун можэ дитэй в хату прынысты» (ФА; Радзеж, Маларыцкі р-н). Мінімальныя формулы «бусел прынес» могуць суправаджацца ўдакладненнямі, што птушка выняла/выкінула дзіця з пэўнай умяшчальні («Буська з кубла выкінуў»), пакінула яго ў прыродным локусе (балоце, вадзе) ці ўкінула ў комін, як у прыведзеным вышэй прыкладзе. Акрамя таго, што бусел выступае падацелем дзіцяці, ён прадказвае яго з’яўленне ў чалавечым свеце: калі бусел каля хаты звіў гняздо, чакалі нараджэння ў ёй дзіцяці (ФА; Падгорная, Баранавіцкі р-н); «Ну а як там мулода сем’я жыве, і буська кажны год віводіть там птенцы свое, то і буде сем’я здорова, і буде богато ў іх детей у хате» [5, с. 588]. Мужчынская сімволіка бусла выяўлена ў народным тлумачэнні сну: «Як кабеце ў цяжску сніцца бусел, сын будзе» [12, с. 431]. Уяўленне пра адносіны бусла да дзетанараджэння, а таксама прыкметы пра шлюб і нараджэнне ў сувязі з першым буслам звязаны з фалічнай сімволікай яго дзюбы, якая выяўляецца, у прыватнасці, у паводзінах апранутага буслам у калянднай (а зрэдку і ў вясельнай) абраднасці, калі ён дзяўбе сваёй дзюбай дзяўчат, што мае выразны сексуальны характар [4, с. 661]. У Мядзельскім раёне Мінскай вобласці падчас падзелу кашы на хрэсьбінах у хату прыходзіў «бусел», чалавек у вывернутым кажуху і са звязанымі зверху рукамі, якія нагадвалі дзюбу бусла. Ён віншаваў с новароджаным, прыносіў ляльку, якая прадстаўляла другое дзіця, і казаў бацькам: «А калі добра будзеце прасіць, то я буду іх [дзяцей] насіць, і насіць, і насіць» [4, с. 660].

У шэрагу кантэкстаў бусел-медыятар, «вешчаўнік» звязаны з ідэямі навізны, змены стану, з пераходным статусам, лімінальнасцю – не толькі з нараджэннем, але і смерцю чалавека: «У мяне ўнучка Наташа ўбірала ў поле картошку з сынам Колям, а яны [буслы] прыляцелі. Адзін – на адным стаўбе, другі – на другім. А яна гаворыць: “Бабушка, гэта нехарашо, што ён прыляцеў сюды”. На табе, сколькі прайшло – дзед умер. Да, гэта, гавораць, вешчаўнікі» [6, ч. 2, с. 326]; «Бусел есьлі сядзе во на хаце, на комін, знай, што ўжо хто-та ўмрэ. [А бусла можна забіваць?] – Нікагда, нікагда. Бусел – ён сьвяты. Дажэ бусылянят яго не трогаюць нікагда» [2, с. 765].

Паводле народных тлумачэнняў сноў, бусел вяшчуе розныя змены, зрухі, страту ці прыбытак, гасцей: «*бусла (буцяна) бачыць – вялікая страта*» [12, с. 431]; «*бацяна (бусла) лятучага бачыць – пераездка, на гняздзе – спадзявайся гасцей; да бацяновага клопату прыслухоўвацца – важныя выпадкі між родных*» [12, с. 431].

Сакральны статус і медыятыўная функцыянальнасць бусла выяўляюцца і ў іншых кантэкстах: «Разуменне бусла як апекуна і распарадчыка ўраджаем і дабрабытам, як істоты, што “прыносіць” дзяцей, сцвярджае натуральнасць яго знаходжання сярод гурту калядоўшчыкаў. Светапогляднай глыбіннай семантыкай вобраза бусла з’явілася судачыненне з продкамі, замагільным светам, што на больш познім этапе дазволіла бачыць у гэтай птушцы ўвасабленне самога Бога» [56]. Адзначым, што ў шэрагу запісаў бусел згадваецца ў адным кантэкце з Богам, але не лічыцца птушкай святой, «боскай» у сэнсе знаходжання пад апекай і ўладай Бога. Можна сцвярджацца незалежнасць бусла ад Бога і забарона крыўдзіць гэтую «паганую» птушку з-за боязі помсты: «*[А бусла можна забіваць?] – Не! Кажуць, ён ад Бога незавісімы, гэты бусел. І бусел тожа паганы, можа хату запаліць, еслі яго абідзіш*» [2, с. 765].

Адмыслова трактуецца і прыпісаная буслу «атрутнасць» (з-за яе птушка шануецца як «свяшчэнная»): «*Я Вам скажу, чого вын, [бусел], свяшчэнны. Мы ўсі боімос гадюкі. А вын своїм усім ядом гадюку побэждае – бусэл. І вот вын называвса нэ такі. Вын вэльмы ядовіты. Вын кусаты ныкого нэ кусае, алэ ежэлы ўкусыть, то нэ будэ нікакого срэдства*» [5, с. 587].

У дачыненні да буславай маці можа выразна выяўляцца дваістае стаўленне (з перавагай адмоўнага): яна і моліцца Богу, але і маркіруецца дэманічнай (і/ці медыяльнай) прыкметай храматы (ламае нагу, ідзе па трэцюю), аказваецца ў пекле: «*Бусел, бусел, кля-кля, твая маці ў пекле, // Малілася Богу, да зламала ногу. // Пайшла па другую, зламала другую. // Пайшла па трэцюю, зламала і трэцюю*» (ФА; Пачапава, Баранавіцкі р-н). У сувязі з медыятыўнасцю бусла, далучанасцю яго да «чужога» свету, невыпадковымі падаюцца звязаныя з гэтай птушкай матывы кола, а таксама размяшчэнне буславых дзяцей за лесам, як у заклічцы: «*Бусел, бусел, калясом. // Твае дзеці за лесам. // Ці ўсе ці ня ўсе, палавіна ў аўсе. // Палавіна ў жыце, нада іх пабіці*» [2, с. 796]. Звяртае на сябе ўвагу і на першы погляд нехарактэрны для «тэксту бусла» матыў лакалізацыі буслянят у жыце і заклік іх «пабіці» (між тым, як указвалася вышэй, сувязь бусла з жытам выяўленая ў пэўных кантэкстах). Найчасцей лакатыўна бусел звязаны з балотам, вадой, як у прыведзеных вышэй легендах, а таксама ў выслоўях тыпу «*ходзіць як бусел ля вады*», «*ходзіць як бусел па балоце*» [14, с. 411]. У аповедах пра знакі канца свету фігуруе дэманалагізаваны вобраз жалезных буслоў з жалезнымі рагамі – ваенных самалётаў, што нясуць смерць: «*Когда солнечное затменьё было, говорили старые люди, то оказия буде, то Бог пошлёт войны, болезни на людей. И будут железные буськи летать з железными рогами и людей будут убивать*» [15, с. 393]. У такіх кантэкстах найчасцей фігуруе вобраз жалезых варон (самалётаў).

У шэрагу песенных і іншых тэкстаў прыпадабненне чалавека да бусла скіраванае на высмейванне першага, як у вясельных сатырычных песнях («*Ды казалі, наш малады // Вельмі харош. // Ажно ў яго доўгі нос, // Па яблычку вочкі, // Буслаў нос. // Ды насытце яму канпель, // Няхай клюе, як верабей. // Няхай скача, як белка, // Няхай плача, як дзеўка*» (ФА; Нежыхаў, Брагінскі р-н)) і дразнілках («*У чырвоных ботах // Ходзіць на балотах // Бусел даўганосы, // Жабы сабе носіць*» (ФА; Аброва, Івацэвіцкі р-н)). Варыянты гэтага тэксту могуць функцыянаваць як забаўляючыя. Працістаянне бусла (які ходзіць па балоце і паводзіць сябе як «некультурны прыганяты») і жабы выяўлена

і ў іншых тэкстах дзіцячага фальклору, прыкладам: *«Ходыць бусён по болоті, // Гоньць жабу до работы. // Жаба кажэ: “Ны пыду!” // Бусён кажэ: “Завыду!” // Бусён кажэ: “В морду дам!» // Жаба кажэ: “В суд подам!”* (ФА; Прыбаравы, Брэсцкі р-н). У парэміях вызначаюцца такія стэрэатыпныя рысы бусла, як доўгія ногі і шыя: *«цыбаты як бусел»* [14, с. 416]; *«шыя доўга як у бусла»* [14, с. 416, 423].

Зняважлівае стаўленне да бусла-піюкі выяўлена ў шырока вядомых дзіцячых песеньках пра пір у вераб'я, дзе *«шчыгел важна паходжае, // Цяплю ў танец просіць, // Галка піва налівае, // А удод разносіць. // За здароўе вераб'я // Пілі, елі аж да дня, // А бацяня упіўся // Ды пад стол зваліўся»* [16, с. 253–254]. Між тым у іншых дзіцячых песнях бусел можа быць заняты прыстойнай працай: *«Арол меле, арол меле, // Бацяня насыпае, // А крумкачык, добры хлопчык, // Муку абірае»* [16, с. 260–261]; *«Бацяня меле, бацяня меле, // А крук засыпае»* [16, с. 261–262]; *«Крук меле, крук меле, // Бацяня засыпае»* [16, с. 263–264]. Бусел можа займаць пачэснае месца на куце і сярод іншых арніталагічных персанажаў вылучацца адукаванасцю: *«Сядзіць бусел на куце, // У тры лісты піша, // А журавель на прыпечку // Дзяціначку калыша. // А перапяліца // Ха-ту падмятае, // Сарокі прыданкі // Скачуць паверх лаўкі, // Сядзіць сава на куце, // Скоса паглядае. // – Не журыся, снегурок, // Будзеш панаваці. // Ты будзеш свіней пасці, // А я заганяці»* [16, с. 268–269].

Заклучэнне

Бусел у беларускай традыцыйнай духоўнай культуры звязаны з цэлым комплексам міфалагічных уяўленняў, эксплікаваных ці імпліцытна прадстаўленых у вербальных тэкстах розных жанраў (ад заклічак і клішаваных фальклорных параўнанняў да песень і народна-біблейскіх легендаў), у рытуальнай практыцы (дамінанта вясновай абраднасці – дараабменныя адносіны чалавека і бусла), у паўсядзённым сужыцці чалавека з бусламі. На фоне агульнай пазітыўнай трактоўкі бусла, які нібыта паходзіць ад чалавека, суаднесенасці птушкі з Боскім пачаткам, нябеснымі стыхіямі, плоднасцю, дзетанараджэннем, дабрабытам, бяспекай, здароўем, вызначаецца і негатыўная семантыка гэтага арніталагічнага вобраза. Бусел (буславы дзеці, маці) можа атрыбутавацца на кшталт дэманічнай істоты (сувязь з хтанічным пачаткам, жалезам, знаходжанне ў пекле, за лесам, на балоце, вадзе, храмата, курэнне тытуню, п'янства, помслівасць, забруджванне вадаёмаў і хлявоў гадамі, збіранне выпушчанай «сатаны» (гадаў) і харчаванне імі). У абодвух варыянтах трактоўкі бусла як чыстай, святой і як помслівай, «паганай», незалежнай ад Бога птушкі забароны яго забойства выяўляюцца ў катэгарычнай форме. Асаблівыя адносіны ўсталёўваюцца для бусла і жыта: з аднаго боку, птушка трактуецца як яго падацель, з іншага – за знаходжанне ў жыце, яго паяданне бусел жорстка караецца. Фальклорныя тэксты шырока адлюстроўваюць яшчэ некалькі параметраў успрымання бусла: яго афарбоўку, падабенства лап з чалавечымі канечнасцямі, медыятыўнасць, звычайку сяліцца поруч з «братамі»-людзьмі, – што на міфалагічным роўні матывуецца паходжаннем птушкі ад чалавека. Псіхічная персаніфікацыя бусла таксама звязана з уяўленнямі пра яго паходжанне ад чалавека, у гэтай птушцы працягваюць бацьць чалавека. Магчыма, дамінантай гэтых уяўленняў у «тэксце бусла» можна вытлумачыць амаль поўную адсутнасць карэляцый яго вобраза з іншымі чыннікамі арніталагічнага кода – для вобраза бусла не характэрна ўтварэнне сталых апазіцыйных ці эквівалентных пар з іншымі арнітаваобразамі. Рэлевантнымі з'яўляюцца эстэтычныя параметры, прыпісаныя буслу. У шэрагу тэкстаў малых жанраў, сатырычных песень прыпадабенне чалавека і бусла мае на мэце высмейванне першага, а сам бусел можа выяўляцца ў зняважлівым рэчышчы.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Швед, І. Гідралагічны код беларускага фальклору / І. Швед // *Віаforutenistyka Białostocka*. – Białystok, 2014. – Т. 2. – S. 245–268.
2. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / А. М. Боганева [і інш.]. – Мінск : Выш. шк., 2013. – Т. 6 : Гомельскае Палессе і Падняпроўе : у 2 кн. – Кн. 2. – 1231 с.
3. Валодзіна, Т. Бусел / Т. Валодзіна, Л. Салавей // *Міфалогія беларусаў : энцыкл. слоўнік / навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько*. – Мінск : Беларусь, 2011. – С. 56–57.
4. Гура, А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
5. Традыцыйная мастацкая культура беларусаў : у 6 т. / А. М. Боганева [і інш.]. – Мінск : Выш. шк., 2009. – Т. 4 : Брэсцкае Палессе : у 2 кн. – Кн. 2. – 863 с.
6. Полацкі этнаграфічны зборнік / уклад. А. У. Лобач. – Наваполацк : ПДУ, 2011. – Вып. 2 : Народная проза беларусаў Падзвіння : у 2 ч.
7. Традыцыйная культура беларусаў : у 6 т. / А. М. Боганева [і інш.]. – Мінск : Выш. шк., 2006. – Т. 3 : Гродзенскае Панямонне : у 2 кн. – Кн. 2. – 736 с.
8. Сержпутоўскі, А. К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
9. Климчук, Ф. Д. Духовная культура полесского села Симоновичи / Ф. Д. Климчук // *Славянский и балканский фольклор. Этнолингвистическое изучение Полесья : сб. науч. ст. / РАН, Ин-т славяноведения и балканистики ; редкол.: Н. И. Толстой (отв. ред.) [и др.]*. – М., 1995. – С. 335–382.
10. Жыцця адвечны лад. Беларускія народныя прыкметы і павер'і : у 3 кн. / уклад. У. Васілевіча. – Мінск : Маст. літ., 1996–1999. – Кн. 2. – 1998. – 607 с.
11. Сержпутоўскі, А. К. Казкі і апавяданні беларусаў-палешукоў / А. К. Сержпутоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1999. – 191 с.
12. Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер'і : у 3 кн. / уклад. У. Васілевіча. – Мінск : Маст. літ., 1996–1999. – Кн. 3. – 1999. – 654 с.
13. Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і : у 3 кн. / уклад. У. Васілевіча. – Мінск : Маст. літ., 1996–1999. – Кн. 1. – 1996. – 591 с.
14. Выслоўі / склад. М. Я. Грынблат. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 520 с.
15. «Народная Библия»: восточнославянские этиологические легенды / сост. О. В. Белова. – М. : Индрик, 2004. – 576 с.
16. Дзіцячы фальклор / склад. Г. А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 736 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 07.10.2016

Shved I.A. The Image of the Stork as an Element of the Ornithological Code of the Belarusian Traditional Spiritual Culture

Thy article presents some results of the research work «Zoological code of Belarusian traditional spiritual culture (the records of the XIX – early. XXI century)», which is held on State program of research «Economics and human development of the Belarusian society» (state registration number 20160897 of 13.04.2016). The author conducted a historical-genetic and functional-semantic research of the image of a stork. It was established that on the background of the overall positive interpretation stork, which is derived from human relatedness of the birds with the divine, heavenly elements, fertility, wealth, safety and health, there is also a negative semantics of this arnithological image of the Belarusian traditional spiritual culture